

Polen /Litauen, en stormakts uppgång och fall.

Sett med dagens ögon kan det tyckas märkligt att Polen och Litauen skulle vara förenade i en gemensam statsbildning men så var fallet i flera hundra år. Det var ett stort och betydande rike som sträckte sig från Östersjön till Svarta Havet och från Oder till Donets. Men detta stora rike försvann totalt från Europas politiska karta i och med det som kallas Polens delningar på slutet av 1700-talet för att aldrig mer uppstå. Efter I:a VK kom Polen och Litauen tillbaka som suveräna stater för att återigen försvinna under II:a VK. Under Kalla Krigets tid styrdes de av Sovjetunionen och i dag är de självständiga och fullvärdiga medlemmar av EU. Sannerligen ett skiftand öde!

Vi skall se något på bakgrunden och de historiska förvecklingar som snitslat denna slingrande bana men först skall vi konstatera att det är Polens och Litauens geopolitiska läge som alltid styrt utvecklingen. Läget mellan Tyskland och Ryssland, mellan den germanska och den östslaviska världen, mellan västkristet och ortodoxt har inneburit en buffertposition mellan två expansiva maktblock.

Polen.

Tiden för det första millennieskiftet var avgörande för vad det skulle bli av norra och östra Europa. Vid 900-talets slut och 1000-talets början formerades många av de statsbildningar vi har idag, och den viktigaste faktorn var att kristendomen fick fotfäste i de styrande skikten. Det var inte kristendomen som religion som var avgörande, det var det administrativa system med organiserad skatteuppbörd, centralstyre och ordnad hierarki man fick på köpet som var betydelsefull. De styrande skikten fick ett kraftfullt vapen i sina händer som gjorde att de kunde samla sina resurser på ett mycket effektivare sätt än tidigare. Bland många andra statsbildningar är denna tid också Polens gryningstimma.

Det folk som skulle kallas polacker har sitt ursprung i två slaviska stammar, polaner i trakterna av nuvarande Poznan, och wislaner vid övre Wisla där Krakow nu ligger. Statsgrundandet skedde när fursten Mieszko I av släkten Piast år 966 bestämde sig för den katolska varianten av kristendomen och därmed för alltid knöt Polen till den västra kultursfären. Mieszko hade sina domäner kring Poznan och Gniezno och i den sistnämnda staden grundades år 1000 Polens första biskopssäte. Hans son Boleslaw kröntes 1025 med påvens välsignelse till Polens första kung. Han fogade också ihop polaner och wislaner till en enhet och bestämde sig för Krakow som rikets huvudstad. Efter Boleslaw följde en lång tid av splittrig inom den regerande släkten Piast då syskon, kusiner och bryllingar kämpade om makten från var sina positio-

ner i på det polska territoriet. Det blev ingen handlingskraftig styrning av landet förrän 1306 då Wladyslaw II Lokietek kröntes till kung och återupprättade det kungliga centralstyret. Under den långa svaghetsperioden låg Polen öppet för utomstående aktörer och här är den viktigaste anledningen till att Tyska Orden fick fäste i norr och Böhmen stort inflytande i söder. Under 1200-talet härjades Polen svårt av mongolernas invasioner. Mongolstormen hejdades så långt västerut som i Lignica (Leignitz) vid Oder och då med hjälp av de tre stora riddarordnarna, Tempelherrar, Johanniter och Tyska Orden.

1300-talets senare del blev en framgångsrik tid för Polen, framför all under den Piast kungen, Kazimierz III med tillnamnet Den Store. Kazimierz dog 1370 utan arvingar. Han hade överlevt alla sina barn och barnbarn. Digerdöden drabbade Europa på 1350-talet och även om Polen var ett av de områden som slapp lindrigast undan skördades ändå många offer.

Det dynastiska problemet löstes så att Polen och Ungern bildade en tillfällig personalunion med den ungerske kungen Ludvig som regent. Saken var nämligen den att kvinnliga representanter från släkten Piast var ingifta i huset Anjou som regerade Ungern. Efter många intriger och långdragna förhandlingar med den polska adeln bestämdes att Ludvigs yngre dotter Jadwiga (Hedvig) skulle bli Polens regent och giftas bort med den litauiske storfursten Wytautas Jogaila. Som motprestation fick adeln skattefrihet och långtgående privilegier. År 1385 undertecknades unionen i Krewo som innebar en personalunion mellan Polen och Litauen.

Litauen.

Litauerne var det europeiska folk som sist antog den kristna religionen. Först med den ovan nämnda personalunionen med Polen blev Litauen formellt ett kristet land, men det tog lång tid innan det kristna tänkandet trängde ner i de breda folkdjupen. I dag är de allra flesta litauer strängt troende romerska-katoliker men som en kontrast till detta finns stora grupper som bekänner sig till den gamla hednatron och dyrkar gudar som Perkunias och Lada.

Det medeltida Litauen bestod av en mängd hövdingedömen som låg i ständig fejd med varandra men vid mitten av 1200-talet lyckades en av dem, Mindaugas, med list och hänsynslöshet tvinga sin makt på de andra. I litauisk historieskrivning betraktas Mindaugas som riksgrundaren. Tiden från Mindaugas sammanfogning av den första statsbildningen och till personalunionen med Polen är fylld av de mest skiftande allianser och konstellationer mellan Litauen, Polen, Tyska Orden, Moskvafurstarna, Novgorod och Tatarkhanerna. Genom att skickligt navigera i detta komplicerade maktspel lyckades Gedimindas under 1300-talets första årtionden skapa ett "Storlitauen" som sträckte sig ända bort till Dnjepr och till Svarta Havet.

Tyska Orden var den svåraste motståndaren och den part som Litauen mest krigade emot, även om också samarbete förekom.

Efter personalunionen och Litauens formella kristnande var det svårt för Tyska Orden att motivera sitt "missionsarbete" mot litauerne. Trots skicklig diplomati vid de västkristna hoven och i Vatikanen svalnade intresset för att stödja ett projekt riktat mot ett katolskt land som dessutom var unierat med det sedan länge kristnade Polen. En av Ordens bärande delar, att omvända hedningarna, hade helt enkelt försvunnit och från och med nu började tillbakagången. Slaget vid Grunwald/Tannenberg satte definitivt punkt för den tyska expansionen och efter freden i Torun/Thorn 1466 efter "10-årskriget" var storhetstiden definitivt slut. Västpreussen, Gdansk/Danzig och Malbork/Marienburg blev polskt och nu var det Polen/Litauen som formerade sig till en stormakt.

Polen/Litauen.

Dynastin Jagiello regerade som kungar av Polen och storfurstar av Litauen till 1569 då länderna förenades i en realunion som undertecknades i Lublin, därefter som kungar av den nya statsbildningen till 1572 då Zygmunt II August dog utan några överlevande söner. Därefter blev Polen/Litauen ett valkungadöme.

Polen/Litauens tid som stormakt sammanfaller med spannmålshandelns kraftiga utveckling i östra Östersjöområdet. Under andra halvan av 1400-talet började de stora godsens producera ett överskott av spannmål samtidigt som efterfrågan steg i väster, främst i Nederländerna och i England. Anledningen till överskottet var "bättre" brukningsmetoder. Citattecken därför att avkastningen trots förbättrade metoder var bara hälften mot den i västra Europa. På 1600-talet fick man i öster tillbaka 3 eller 4 gånger sådd enhet, medan man i väster kom upp i 7 till 8 gånger. Detta trots att jordarna i öster var väl så bördiga som de i väster.

Den av Polen erövrade staden Gdansk/Danzig var den utan jämförelse största utskeppningshamnen för spannmål. Efter att Tyska Orden drivits bort från Wislas/Weichsels/Vistulas nedre lopp behärskade Polen hela transportsystemet med bifloderna Narew, Västra Bug och San som samtliga rinner upp i öster. (Nuvarande Vitryssland och Ukraina). De polska och litauiska magnaternas gods var ofattbart stora. De omfattade städer och hundratals byar och upp till 150 000 mer eller mindre livegna bönder. När magnaterna såg att de kunde tjäna stora pengar på spannmålsexporten hårdnade deras grepp om bönderna. Den jordägande adeln hade helt och hållet den lagstiftande makten i sin hand. Kungens makt var begränsad och han hade sin position med adelns samtycke så han hade inget att sätta emot. De livegna bönderna bands allt hårdare till jordägarna som pressade allt mer arbete ur dem när de såg att resultatet var kling-

ande mynt. På 1600- och 1700-talen var jordbruket i östra Europa att jämföra med ren slav-ekonomi. Enorma rikedomar samlades. Resultatet kan i dag ses i form av stora och många slott på landsbygden och palats i städerna.

Den siste jagelonerkungens syster, Katarina, giftes bort med Gustav Vasas son Johan, senare kung Johan III, och så började ett konfliktfyllt umgänge mellan Sverige och Polen.

År 1586 avled den valde kungen Stefan Bathory och en ny skulle utses. Valet av kung låg helt i den jordägande adelns händer. Deras ekonomiska och politiska makt var nu så stor att ingen och inget hotade dem. För att behålla den positionen ville de ha en svag kung, helst någon utifrån kommande, (Stefan Bathory var tex. ungrare), som var helt beroende av deras välvilja och som regerade på deras villkor. Efter ett års stormiga förhandlingar beslöts att tronen skulle erbjudas till Katarinas och Johans son Sigismund som då var 21 år gammal. Den 17 december 1587 kröntes han i domkyrkan på Wawelkullen i Krakow med regentnamnet Zygmunt III Vasa. Adelsmännen var nöjda med sitt val; han var ung och oerfaren, uppväxt utanför Polen och dessutom hade han som syskonbarn till den siste jagelonerkungen dynastisk legitimitet.

Det var ingen avundsvärd situation Sigismund hamnat i och när han dessutom ärvde den svenska kungatiteln efter sin far 1592 blev det etter värre. Sverige och Polen var djup oense om hur Tyska Ordens områden i Baltikum skulle delas upp och till slut befanns sig Sigismund i den ovanliga och omöjliga situationen att förklara krig mot sig själv. Hans farbror, hertig Karl löste problemet genom att ta makten i Sverige. Sigismund dog 1632, samma år som sin kusin Gustav II Adolf.

Den polska adelns makt växte allt mer och medförde till slut att Polen slutade fungera som stat. Den centrala makten tunnades ut så att vare sig beslutsfattande, beskattning eller rekrytering till armén fungerade. Vad som slutligen satte Polen på det sluttande planet var adelns beslut 1652 om Liberum Veto, av dem själva kallad den gyllene friheten. Innebörden var att för att ett beslut skulle kunna fattas i sejmen, den polska riksdagen, måste fullständig konsensus råda. Om en enda av de ca 1000 deltagande adelsmännen var emot och lade sitt veto föll frågan. Följden blev att inga beslut kunde fattas, inga reformer genomföras och stort inflytande från de omgivande stormakterna, Ryssland, Österrike och Preussen. Genom mutor och påtryckningar blockerade de fullständigt den polska politiken. När den polska adeln slutligen tog sig samman och avskaffade Liberum Veto, genomförde reformer och skrev en ny författning var det för sent. Det skedde 1791 efter att sejmen sammanträtt i fyra år men då hade stormakterna redan i samförstånd börjat dela upp det polsk/litauiska området mellan sig. Konstitutionen antogs den 3 maj 1791 och den dagen är i modern tid Polens nationaldag. Det var en för sin tid mycket radikal och framsynt konstitution inspirerad av den franska. Tydligt är att den

polska adeln kände marken bränna under sina fötter när de blev varse vad som hänt deras ståndsbröder i Frankrike 1789.

Polen delades tre gånger vid 1700-talets slut, 1772, 1793 och 1795. (Se karta i kompendiet) Delningen 1793 var direkt föranledd av konstitutionen. Man var rädd för att upproriska och radikala strömningar i Polen skulle fortplanta sig till respektive länder. Katarina den stora i Ryssland skrev till sina kollegor i Österrike och Preussen och uppmanade dem att hjälpa till att ”utrota den franska smitta som höll på att sprida sig i Polen”. Och hjälp fick hon. Med glädje gick man till verket i Berlin, Wien och St. Petersburg. Efter Polens andra delning återstod en remsa från Kaunas i norr över Warszawa till Krakow i söder. Men 4-årsejmen hade trots allt förändrat mentaliteten hos adeln, rivit bort locket från den gamla instängdheten och släpp loss den gamla upprorsandan. Nu kom också en man till Polen som hade auktoritet att ena och samordna de spretande viljorna hos polacker och litauer. Mannen var Tadeusz Kosciuszko, polsk officer utbildad i Frankrike och frivillig i amerikanska frihetskriget. Han blev där George Washingtons adjutant för befästningsarbeten och lämnade sin tjänst höljd i ära och med generalmajors rang. Upproret slogs ner, övermakten var för stor och Polen delades en tredje gång och upphörde att existera. Tadeusz Kosciuszko är en av Polens största hjältar, och ett land med Polens historia har många stora hjältar så konkurrensen är betydande. Han rider staty framför slottet Wawel i Krakow, hänger monumentalmålning i Nationalmuseet, har utanför Krakow en jättelik kulle med jord från Polens alla ”länder” uppkallad efter sig och varje polsk stad och by med självaktning har en gata eller ett torg som bär hans namn.

Napoleon tänkte ett kortvarigt hopp om ett pånyttfött Polen men det försvann efter återtåget från Moskva 1812 men Frankrike blev trots det för lång tid framåt frihetens symbol för det försvunna Polen och det självklara målet för dem som sökte i exilen.

Polen och Litauen var försvunna som självständiga stater till 1918, i 123 år. I Litauen uppstod ingen nationalistisk rörelse förrän vid sekelskiftet 1800/1900 och revolutionen i Ryssland 1905. Befolkningen var hårt förtryckt av Tsarryssland och livegenskapen upphävdes formellt först 1861. Lika illa var det i den del av Polen som låg under Ryssland, hårt även där Preussen/Tyskland härskade men levnadsstandarden var där oändligt mycket högre. I södra Polen där Österrike härskade var det annorlunda. Visserligen var det fattigare än i den tyska delen men däremot fanns det utrymme för tankefrihet. Det multinationella Österrike måste av nödvång ha en för den tiden öppen attityd till sina många minoriteter och låta dessa ta del i styre och administration i respektive provinser. Så också i dess polska del, Galizien och Wolynien med städerna Krakow och Lemberg/Lwow/Lviv som centra. Krakow och Lwow blev under 1800-talet centrum för polsk nationalism av allmäneuropeisk tappning, dvs. att inte bara sam-

hällets ledande skikt representerade nationen utan även de djupa folklagren. Tidigare hade i Polen endast adeln räknats som polacker. De livegna bönderna och den hunsade stadsbefolkningen ansågs knappt som människor, de var sanden i historiens timglas. Den nya polska nationalismen resulterade i uppror mot ockupationsmakterna. Mot Ryssland höjdes upprorsfanan 1831 och 1863, båda gångerna med för polackerna förödande resultat, tusentals döda och ett allt hårdare ryskt förtryck. Uppror var det också i Krakow och där fick Österrike hjälp av Ryssland att slå ner det, i överensstämmelse Wienkongressens stabiliseringspakt. En annan effekt av upproren var en mycket kraftig emigration, mest från de ryska och österrikiska delarna.

Tankarna och planläggningen för ett fritt Polen skedde i Krakow, Paris och London. En av de trängnaste propagandisterna var poeten och författaren Adam Mickiewicz, ännu en av Polens stora hjältar som står staty och har gator och torg uppkallad efter sig i de flesta av Polens städer.

Första världskriget gick hårt åt både Polen och Litauen, striderna böljade fram och tillbaka över båda. Värst drabbades de österrikiska delarna av Polen där frontförflyttningarna var extremt stora och växlande.

Efter kriget blev båda självständiga stater, mycket som ett resultat av president W. Wilsons dekret, de "fjorton punkterna".

Det blev inte någon lätt start på självständigheten för någon av dem. Polens ledare Josef Pilsudski försökte åstadkomma ett försvarsförbund mellan Polen, Litauen och det för en kort tid självständiga Ukraina, då han insåg att för alla tre var Ryssland, nu i skepnad av Sovjetunionen, den farligaste fienden. Det blev inget av med försvarsförbundet, mycket beroende på att de båda andra var rädda för att Polen skulle bli alltför dominerande. Man hade inte glömt hur polackerna uppträtt under stormaktstiden.

Det blev i stället krig mellan Litauen och Polen med den senare som anfallande part. Vilnius med omland annekterades av Polen och förblev polskt till 1939. Ett krig mellan Polen och Sovjetryssland var förutsägbart och det kom 1920. Det såg ut att bli en lät match för Röda Armén men i sista stund vände polska armén den kritiska situationen till seger.

Polens och Litauens gränser fastställdes vid freden i Riga 1921.

De båda ländernas självständighetstid blev kort. Den 1 september 1939 invaderade Tyskland Polen och två veckor gjorde Sovjetunionen sammalunda och tog den östra delen. Ännu en gång var Polen uttraderat från den politiska kartan. Våren 1940 var det Litauens tur då Röda Armén marscherade in och ockuperade landet.

Andra världskriget hanterade länderna ännu brutalare än det första. Ryssarna deporterade hundratusentals polacker och litauer till läger i Sibirien och Tyskland sände polacker och judar till koncentrations- och utrotningsläger.

Andra Världskriget förändrade totalt demografin i hela östra Europa. Judarna försvann under kriget och efter kriget försvann tyskarna. Polen som före kriget varit en synnerligen mångt-nisk stat blev efter kriget en av Europas mest homogena.

I Jalta hade bestämts, av Roosevelt, Stalin och en motvillig Churchill, att östra Europa var Sovjetunionens intressesfär. Litauen blev sovjetrepublik, fast inlemmad i Imperiet, och Polen en satellitstat, styrd med hårda tygla från Moskva.

För Sovjetledarna var Polen den mest svårhanterliga satellitstaten. Landet var stort, befolkningen patriotisk och nära på mangrant troende katoliker. Dessutom var misstron mot Ryssland och det ryska stor och djup efter bittra historiska erfarenheter. Polen var också det land som bidrog mest till Sovjetimperiets upplösning. Det var uppror 1956 och 1970 och 1979 valdes den polske kardinalen Karol Wojtyła till påve med namnet Johannes Paulus II, ett val som gav polackerna mod och råg i ryggen och resulterade i bildandet av den fristående fackföreningen Solidaritet 1980. Det polska samhället skakades så i sina grundvalar att general Jaruzelski luciadagen 1981 proklamerade undantagstillstånd och införde militärdiktatur. Troligtvis var det mycket nära en sovjetisk invasion. Men Solidaritet och Johannes Paulus var en oslagbar kombination och redan innan Berlinmuren föll genomfördes det första fria valet i Polen.

Litauen förklarade sig självständigt 1991 efter att sovjetiska inrikestrupper försökt slå ner en demonstration vid TV-huset i Vilnius och dödat 14 personer.

Efter självständigheten hade Polen och Litauen, i likhet med övriga länder som lösgjort sig ur Sovjets grepp, två primära politiska mål: Medlemskap i NATO och EU, i nämnd ordning. Det första målet, medlemskap i NATO, nåddes 1999, EU-medlemskapet 2004 och Polen och Litauen var tillbaka i den Västeuropeiska kulturkretsen.